„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK”
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XLIII, 5–26

DEBRECEN
2005.

A veláris *į* a magyarban

1. A magyar hangtörténetírás egyik nagy mítosza (vagy inkább széles körben elterjedt tévhite)[1] annak feltevése, hogy az ősmagyar (de akár még az ómagyar) korban beszélt magyar nyelv hangrendszere tartalmazta a veláris *į* hangot. Írásomban amellett szeretnék érvelni, hogy ez nem több hiedelemnél, és azok a jelenségek, amelyek alapján a veláris *į* magyar nyelvbeli meglétét feltételezik, e hang feltevése nélkül is megmagyarázhatók.

2.1. A veláris *į* problematikája (gyakran összekapcsolva a vegyes hangrendű szavakéval) régóta jelen van nyelvtörténetírásunkban (SIMONYI 1909, MELICH 1918, GOMBOCZ 1920, GOMBOCZ 1925/1950: 14–5). A kérdéskör legutóbbi viszonylag teljes áttekintését BÁRCZI GÉZA hangtörténetében olvashatjuk (1958: 20, 28–9, 33, 53–4; ld. még BÁRCZI 1951: 87–8, mindkét helyen további szakirodalommal), azóta újabb érvek nem merültek fel se a veláris *į* mellett (vö. E. ABAFFY 2003: 123–4, 320–1), se ellene (de azért ld. PAPP I. 1972: 48–9), jóllehet e hang helyzete korántsem annyira egyértelmű a magyar nyelv történetében, mint ahogyan ezt hangtörténészeink — „kritikátlanul ismételve az elődök tanait” (PAPP I. 1972: 48) — tanítják.

A legújabb összefoglaló magyar nyelvtörténeti leírás (KISS–PUSZTAI 2003) veláris *į*-ra vonatkozó részei alapján (ld. E. ABAFFY 2003: i. h.) egyenesen azt gondolhatnánk, hogy az évszázados vita a veláris *į* „győzelmével” végződött, hiszen a „Magyar nyelvtörténet” (és ez egy elsősorban tankönyvnek készült munka esetében mindenképpen kifogásolható) már meg sem említi, hogy az általa veláris *į*-ból magyarázott jelenségeket a magyar nyelvtörténészek egy része MELICHhel kezdődően másképpen látja. (Korábban GOMBOCZ vagy BÁRCZI hangtörténetei mind szóltak az övékétől eltérő véleményekről is.) Különösen azért tűnik elhibázottnak ez az eljárás, mert legújabb nyelvtörténetünk *į* melletti, lényegében csak a török eredetű jövevényszavakra támaszkodó bizonyítékai meglehetősen gyenge lábakon állnak.

ABAFFY szerint a török jövevényszavak átadó alakbeli veláris, illetve palatális *i*-jének eltérő megfeleléseit (vö. tör. **sïrt > szirt,* tör. **bitik > bëtű,* tör. **ǰinǰü > gyöngy*) „csak úgy magyarázhatjuk, ha feltesszük, hogy az ómagyar kori nyíl-

[1] A nyelvi (és nyelvészeti) mítoszok mibenlétéről és főbb kérdéseiről ld. LANSTYÁK 2004.

tabbá válási, illetve labializációs tendencia idején a magyarban még **különbség volt a palatális *i* és a veláris *į* között"** (2003: 320). Ezzel szemben azonban már BÁRCZI GÉZA is úgy vélekedett a török eredetű *i*-k nyíltabbá válásáról, hogy „E különbség ugyan általában valóban fennáll, de közel sem ilyen szabályszerű, vö. pl. *kis, iker,* de *gyësznó, kén, édomos*" (1951: 87). Tehát ha ritkábban is (ne feledjük, vélhetőleg a veláris előzményű *i*-t tartalmazó szavak eleve kisebb számban vannak a magyarban!), de a veláris etimonú *i*-k is nyíltabbá válhattak[2], bár természetesen egy jelentős részük (miként a palatális előzményű szavakbeli *i*-k többsége is, függetlenül eredetétől) megmaradt *i*-nek, hiszen különben az ómagyar korban teljesen eltűntek volna a felső nyelvállású illabiális palatálisok nyelvünkből.

Ami a veláris hangrendű szavak *i*-jeinek labializálódását illeti, ez a magyar nyelv korabeli fonotaktikai szabályai miatt eleve nem fordulhatott elő az ómagyar korban, hiszen az *i*-knek *ü*-vé válása olyan vegyes hangrendű alakokat hozott volna létre, amelyek majd csak jóval később, a *parfüm, kosztüm, sofőr* típusú jövevényszavakkal honosodtak meg a magyarban (SZÉPE 1958: 109). Ezért van az, hogy nemcsak a török, hanem például a latin (és semmilyen más) eredetű jövevényszavak biztosan palatális hangszínű és biztosan palatális eredetű *i*-jei sem labializálódtak veláris magánhangzó(ka)t tartalmazó szavakban.

2.2. Úgy vélem, hogy az eddigi érvek elégtelenek annak eldöntésére, hogy volt-e a magyarban veláris *į,* és ha valóban bizonyítani akarjuk ennek a hangnak a magyar nyelvbeli egykori meglétét vagy hiányát, az eddigiek helyett az alábbi négy kérdésre kell elsősorban válaszolnunk: (1) Megvolt-e a feltételezett veláris *į* a magyarban nyelvünk önálló életének kezdetén, azaz ez a hang örökség-e az alapnyelvi korból? (2) Ha nincs alapnyelvi előzménye, magyarázható-e a veláris *į* ősmagyar kori feltűnése idegen nyelvi hatással, például kétnyelvűségi hangkölcsönzéssel? (3) Vannak-e olyan fonológiai érvek (pl. oppozíciók), amelyek az ős- (esetleg az ó)magyar magánhangzó-rendszerben a veláris *į* meglétét mutatják, utal-e valami arra, hogy fonológiai okok (pl. rendszerkényszer) miatt ki kellett alakulnia a veláris *į*-nak, illetve bizonyítják-e tények (pl. minimális párok), hogy a veláris *į* fonéma volt a magyarban? (4) Találhatók-e a mai magyar nyelvben olyan jelenségek, amelyeket csak a veláris *į* hajdani meglétével tudunk megmagyarázni, illetve a mai magyar nyelv hangrendszere mutatja-e nyomát a veláris *į*-nak?

Természetesen nem hiszem, hogy ebben a tanulmányban a feltett kérdések mindegyikére teljes és kielégítő választ tudnék adni, de e kérdések együttes áttekintése talán közelebb visz bennünket a veláris *į* problémájának megoldásához.

[2] Vö. **bïqaγ(u)* > 1395 k.: *beko* 'békó' (TESz. I, 271; vö. LIGETI 1986: 247), **jïsnaγ* > 1266/1297: *gesnov,* N. *desznyó, gyësznó* 'disznó' (TESz. I, 646, ÚMTsz. I, 986–7), **kïyïn, *kī̈n* > 1456 k.: *kenokban,* N. *kén* 'kín' (TESz. II, 491, ÚMTsz. III, 340), esetleg **jïyaq* > N. *déó* 'dió' (EWUng. 265, ÚMTsz. I, 982).

3. Megvolt-e a feltételezett veláris *ị* a magyarban nyelvünk önálló életének kezdetén, azaz ez a hang ö r ö k s é g - e a z a l a p n y e l v i korból?

3.1. Az alapnyelvi magánhangzórendszer rekonstruálása mind a mai napig a finnugor hangtörténet talán legvitatottabb területe, amelyről a kutatók véleménye erősen eltér egymástól. (A kérdés rövid áttekintését ld. HAJDÚ 1966: 46–52, 1981: 116–25, BERECZKI 1996: 35–9.) Ennek oka az, hogy az „alapnyelvi teljes hangkép rekonstruálásának az uralisztikában nincs még nagy múltja", és ez jól mutatja a kérdés nehézségét is. Az „alapnyelvi magánhangzókról (…) BUDENZ csak a magas vagy mélyhangúságot állapította meg. Az első és a nem első szótag alapnyelvi vokalizmusával szinte csak századunkban kezdtek foglalkozni, s a különböző iskolák követői között mai napig sincs egyetértés" (VÉRTES 1995: 118).

Ennek a bizonytalan területnek a sokat vitatott kérdései közé tartozik az uráli/finnugor *ị* (vagy egy másik veláris illabiális, az *ę*) megléte. A PU **ị* „hangot Steinitz olyan esetekben teszi fel az alapnyelvre, amidőn az obi-ugor és a permi adatokban illabiális veláris *(ị, ę),* a magyarban *i* jelentkezik, a nyugati finnugor nyelvekben pedig különböző veláris magánhangzók (leginkább PF **o* fejleményei) találhatók. Pl. az *ín, ina-s* (…), *nyíl, nyila-s* (~ vog *ńę̄l* ~ zrj – vtj *ńęl* ~ fi *nuoli*) esetében. Itkonen e szavak illabiális veláris magánhangzóját tekinti másodlagosnak. Véleménye szerint az *ị* hangot az alapnyelv nem ismerte, s az említett szavakat a finn nyelv vallomása alapján ő **sōne, *ńōle* formákból származtatja. Collinder viszont **sę̄ne, *ńę̄le* alapalakokat említ." (HAJDÚ 1981: 124).

Az alapnyelv többféleképpen elképzelt magánhangzórendszeréről alkotott véleményeket sajátosan ötvözi az „Uralisches etymologisches Wörterbuch", melynek szerkesztői két magánhangzórendszer alapján készítették rekonstrukcióikat. Az egyikben a középső nyelvállású magánhangzók között szerepel egy illabiális veláris *ę (o, ę, e),* a másikban *o–ō*-t és *e–ē*-t találunk (UEW. 010).

Az alapnyelvi vokalizmus ügyében igen nehéz állást foglalni. Véleményem szerint a kérdést a mai összehasonlító nyelvészeti eszközökkel nem is igen lehet megoldani.

STEINITZ magánhangzó-elméletét — elsősorban téves kiindulási alapja és az ebből kikövetkeztetett rövid : redukált szembenállás miatt (vö. pl. LAKÓ 1965: 14–5) — a finnugrisztika ma már nem fogadja el. A STEINITZ elképzeléseit ért kritikák, noha nem érintik közvetlenül a veláris *ị* kérdését, az elmélet egészének bizonytalanságát növelik, ez pedig inkább a veláris *ị* meglétével nem számoló rekonstrukciók felé (ld. ITKONEN 1946, 1953–1954, kül.: 332–40, DÉCSY 1969, LAKÓ 1965: 55, SAMMALAHTI 1979: 24; vö. HAJDÚ 1981: 121–2) billenti a mérleg nyelvét.

Ezek mellett a magánhangzórendszer-rekonstrukciók mellett szól az is, hogy „a legkülönbözőbb [uráli] nyelvek magánhangzó-fonémái két csoportra oszthatók: az alapmagánhangzók *(a, o, u, e, i)* mellett vannak (ill. lehetnek) speciális magánhangzók is, ez utóbbiak azonban az alapmagánhangzókból velarizálás *(ę,*

į), palatalizálás *(ö, ü, ɯ),* nyíltabbá válás *(ä, ɔ),* labializálás *(å),* redukció *(ə, ŏ)* stb. révén levezethetők, s így az alapmagánhangzók feltehetőleg nemcsak gyakoribbak, hanem eredetibbek is a speciálisokkal szemben. Egyszersmind az is általánosnak látszik, hogy a speciális magánhangzókat tartalmazó fonémarendszerek az öt alapmagánhangzót kivétel nélkül megkülönböztetik." (HAJDÚ 1981: 122, vö. HAJDÚ 1969).

Mindezek alapján nem látom indokoltnak és szükségesnek az alapnyelvből örökölt illabiális velárisok feltételezését, így csak megismételhetem PAPP ISTVÁN ITKONENra támaszkodó véleményét, miszerint „a finnugor alapnyelvben nem volt veláris *i* hang, a zürjénben meg egyes más finnugor nyelvekben a veláris *i* újabb fejlemény, az illető nyelvek külön életében alakult ki (…). De ha a finnugor alapnyelvben nem volt veláris *i,* akkor a magyar sem hozhatta azt magával a finnugor korból." (PAPP I. 1972: 49).

4. Ha nincs alapnyelvi előzménye, magyarázható-e a veláris *į* ősmagyar kori feltűnése idegen nyelvi hatással, például kétnyelvűségi h a n g k ö l c s ö n z é s s e l ?

4.1. Az ősmagyar kor első szakaszáról oly kevés ismeret áll a rendelkezésünkre, hogy erre a kérdésre teljes biztonsággal nemigen válaszolhatunk, de eddigi ismereteink alapján nem tudunk olyan mélységű nyelvi kapcsolatokról, amelyek a hangrendszert ily módon befolyásolták volna.

Teljesen más a helyzet a kései ősmagyar korban (5–9. sz.), amikor egészen valószínűnek látszik egy esetleges török–magyar kétnyelvűség fennállása, ennek számos következményével, így akár a hangkölcsönzéssel együtt. (A kérdéskör alapos áttekintését ld. SÁNDOR 1998.) Az ekkori török–magyar nyelvi kapcsolat a THOMASON–KAUFMAN-féle kölcsönzési skálán SÁNDOR KLÁRA megítélése szerint harmadik-negyedik fokozatú (mérsékelt-közepes) lehetett. A mérsékelt fokozatban az alapszókincset érintő szókölcsönzés mellett „hangtani átvételek inkább csak az átvett szavakban vannak (…). A közepes hatásra jellemző, hogy tipológiai változásokat még nem okoz, de előidézheti a fonémarendszer átalakulását" (SÁNDOR 1998: 13). Ez alapján akár az is feltehető lenne, hogy török hatásra feltűnt a magyarban a veláris *į.* Ennek lehetőségét eddig még senki sem vetette fel, a török nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását vizsgáló LIGETI LAJOS is csak azzal számolt, hogy a török veláris *ï* segítette az egyébként már meglévő magyar veláris *į* megmaradását (1986: 185). Ennek azonban — éppen úgy, mint annak, hogy a veláris *į* a kései ősmagyar korban alakult volna ki török hatásra — ellentmond, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók többsége épp erre az időszakra, az ősmagyar kor végére teszi a veláris *į* eltűnését.[3]

[3] BÁRCZI és BENKŐ szerint a korai ómagyar korban (legalább egyes nyelvjárásokban) még létezhetett ez a hang a magyarban: BÁRCZI 1950: 228, 1958: 28–9, BENKŐ 1980: 116. A honfoglalás utánra helyezi az *į* eltűnését MOLNÁR JÓZSEF is, azonban a palatalizáció okának általa vázolt naiv

Ezt az esetlegesen létezett veláris *į* szempontjából fölöttébb furcsállanunk kellene, ugyanis ha lett volna az ősmagyar kor utolsó szakaszában veláris *į* a magyarban, rendkívül érthetetlen lenne, hogy miközben számos hangtani változás párhuzamosan zajlott (pl. a tővégi magánhangzók eltűnése: LIGETI 1986: 186) az egyébként még tipológiailag is erősen hasonló magyar és török nyelvekben (ld. pl. a szempontunkból kulcsfontosságú magánhangzó-illeszkedést: LIGETI 1986: 187–8), miért gyengült meg az átvett/átadott jövevényszavakkal is megerősített veláris *į* pozíciója. Ráadásul a magyar nyelvre gyakorolt (tehát megőrző tendenciájú) török hatás nem szűnt meg a honfoglalással (vö. LIGETI 1986: 364–418), a magyarokkal a Kárpát-medencébe települt kabar törzsek (és esetleg további török nyelvű népesség), majd a betelepülő úzok, besenyők, kunok és mások nyelvi hatása segíthetett volna kérdéses hangunk megőrzésében (a kunok nyelvi beolvadása például MÁNDOKY szerint csak a 17. század végére zárult le; vö. 1993: 30).

Az a fél évezred, ami az intenzív török–magyar kapcsolatok kezdete és a veláris *į* legkésőbbi, ómagyar kor eleji eltűnése között feltételezhető, elegendő lett volna egy új fonéma beépüléséhez (vö. HUTTERER 1967: 171–4, 184–7), de hogy ez idő alatt ugyanez a fonéma nyomtalanul el is tűnjön, eléggé valószínűtlen. Ezek a tényezők ismét csak azt a feltevést erősítik, hogy miként az ősmagyar kor elején, az érintett időszak végén sem számolhatunk a veláris *į* meglétével a magyar hangrendszerben.

4.2. Természetesen amennyiben azt a feltevést fogadjuk el, hogy a magyarban sem az ős-, sem az ómagyar korban nem volt meg a veláris *į,* meg kell magyaráznunk, hogy azok a török szavak, amelyek az átadó alakban b i z t o s a n veláris *ï*-t tartalmaztak, milyen módon kerültek át a magyarba. Itt természetesen nem a hanghelyettesítés ténye a kérdés, hanem annak miléntje, mert valószínűleg jóval bonyolultabb háttere van annál, mint ahogyan PAPP ISTVÁN feltételezte: „a török szavak veláris *i*-jét (…) hanghelyettesítéssel vettük át, s a szóhangsúlynak megfelelően hol palatális *i*-vel, hol *u*-val helyettesítettük" (1972: 49).

Egyrészt azt kell tisztázni — és erre turkológiai képzettség híján nem vállalkozhatok —, hogy azok az ótörök szavak, amelyeket átadó alakként rekonstruálnak, valóban veláris *ï*-t tartalmaztak-e (és csakis azt tartalmazhattak), vagy éppen a magyar etimológia miatt szokás *ï*-val rekonstruálni őket. Másrészt kérdés az is, hogy ez az *ï* milyen hangot is takar valójában (mert az átvételkori hanghelyettesítés során ezen is múlhatott, hogy *i*-ként, *u*-ként vagy *ȧ*-ként került-e be nyelvünkbe).

---

magyarázata miatt („az étkezés megváltozásával [ti. a szlávságtól átvett puhább, főtt ételek fogyasztásával] megteremtődött annak a lehetősége, hogy a magyarság artikulációs bázisa is megváltozzék: előbbre tolódjék és némiképp nyíltabbá váljék. Ennek az életmódi változásnak, amely már a honfoglalás előtt megindult, tulajdonítható elsősorban a veláris *į* és *ę* kiveszése a magyar magánhangzó-rendszerből": MOLNÁR 1967: 158) vélekedése nem erősíti ezt az elképzelést.

4.2.1. A első kérdés kapcsán mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy sok esetben már az átadó török alakról sem kell azt feltételeznünk, hogy *ï*-t tartalmazott, hiszen a rekonstruált török adatok (a mai török megfelelőkről nem is beszélve) gyakran mutatnak *u* ~ *ï, i* ~ *ï, ya* ~ *ï* vagy *a* ~ *ï* váltakozást[4], ami fölöslegessé teheti a veláris *ï*-ból való kiindulást, azaz a hanghelyettesítést magát is (vö. P. HIDVÉGI 1951: 109). Az is előfordul egyébként, hogy a török *ï* meglétét éppen a magyar nyelvbeli *i* megfelelés alapján feltételezik, mert a török adatok egyébként nem vagy nagyon kevéssé támogatják e szavaknak az *ï*-val való rekonstruálását.[5]

4.2.2. Természetesen nem vitatható, hogy vannak olyan török jövevényszavaink, amelyeknek átadó alakjában valóban csak *ï* lehetett. Ezekkel kapcsolatban viszont azt volna szükséges tisztázni, hogy milyen fonetikai hangértékű magánhangzót takar ez az esetleg fonémaként, esetleg csak etimológiai szimbólumként felfogható hang, amelynek valószínűleg már az ótörök nyelvjárásokban is többféle realizációjával kell számolnunk.

A magyar nyelvészek a veláris *į*-nak nevezett hangot (legyen ez akár a feltételezett magyar *į,* akár a török *ï*) olyan hangként képzelik el, mint amilyen a *ы*-val jelölt orosz magánhangzó (vö. pl. HORVÁTH 2003: 46). Az *ы* azonban nem veláris, hanem mediális hang (az IPA jelölésével: [ɨ]), szemben a valóban veláris, felső nyelvállású, illabiális [ɯ]-val (vö. BOLLA–PÁLL–PAPP 1977: 51).[6]

Az [ɨ] és az [ɯ] közötti különbség a hanghelyettesítés szempontjából rendkívül fontos lehet, ugyanis a mai magyar beszélők egy rögtönzött felmérésem[7] szerint a mediális [ɨ]-t leggyakrabban *i*-nek, a veláris [ɯ]-t viszont inkább *u*-nak hallják.

[4] A török adatok szerint ***u*** **~** ***ï*** váltakozás lehetett a következő szavak átadó alakjaiban: *Álmos* (< *Almuš, Almïš:* LIGETI 1986: 94, 371), *bársony* (< *barčun, barčïn:* LIGETI 1986: 301), *kapu* (< *qapuγ, qapïγ:* LIGETI 1986: 77), *sátor* (< *čatur, čatïr; šatur, šatïr:* TESz. III, 500), *szatócs* (< *satγučï, satïγčï:* LIGETI 1986: 304), *szúnyog* (< *sunuk, sïnïk:* TESz. III, 804; az EWUng. (1460) szerint *sïnïq* vagy *sïnuq* volt az átadó alak, de egyik se mutatható ki a török nyelvekből: LIGETI 1986: 105), *tolmács* (< *tulmač, tïlmač:* TESz. III, 935; LIGETI szerint viszont a szó a kun *tolmač*-ból származik: 1986: 261); ***i*** **~** ***ï:*** *dió* (< *jïγaγ:* TESz. I, 641, < *jïγaq:* EWUng. 265); ***ya*** **~** ***ï:*** *ír, író* (vö. TESz. II, 228; LIGETI 1986: 24–5); ***a*** **~** ***ï:*** *?csipa* (< *čapaq, ?čïlpaq:* LIGETI 1986: 58), *dió* (< *jïγaq, ǰaγaq:* EWUng. 265), *karvaly* (< *qaryuy, qïryuy:* TESz. II, 395).

[5] Például a *bika* szó török megfelelői csak *buqa, boqa* formát mutatnak, *bïqa*-t csak a magyar alapján lehet rekonstruálni (LIGETI 1986: 279–80). A *béklyó* előzménye LIGETI (1986: 247–8) szerint *bïqaγ, bïqaγu* volt, bár a török nyelvekből inkább egy *buqaγu* vagy *buqav* alak volna feltételezhető (ld. még TESz. I, 271). Számos „magyar szónak török nyelvtörténeti értéke van" (LIGETI 1986: 235), mert az altaji nyelvek közül csak egyben található meg, mint a *disznó (< *ǰïsnaγ),* amely a magyarból és a csuvasból (TESz. I, 647, LIGETI 1986: 21; de LIGETInél **ǰisnaγ* is!: 45) vagy a *dió,* amely a magyarból és a mongolból mutatható ki (LIGETI 1986: 21).

[6] SZENDE TAMÁS szerint a magyarból kihalt hang a veláris (!) [ɨ] volt (1969: 383).

[7] Az említett rögtönzött, reprezentatívnak korántsem nevezhető felmérést javarészt magyar szakos egyetemi hallgatókkal és családtagjaimmal végeztem a SIL International honlapjáról letölthető IPA Help példafájljainak segítségével.

A török veláris *ï*-knak megfelelő magyar *u, i* és *a* mögött állhat egy-egy török nyelven belüli fonetikai különbség (amennyiben a veláris *ï*-nak az adott nyelvben különböző realizáció is voltak) vagy nyelvi különbség (ha az *ï* különböző variánsai különböző török nyelvekhez köthetők).

Az *ï* hangszínét érintő fenntartásaimmal kapcsolatosan a fonetikailag egészen kiválóan képzett PAASONENra szeretnék hivatkozni, aki saját fülével is számos „veláris *į*"-t megtapasztalt: PAASONEN azt írja RADLOFFot idézve a csuvas nyelv GOMBOCZ által *y*-nak jelölt veláris magánhangzójáról, hogy „a kérdéses török hang olyan formán hangzik, mint az orosz o a hangsúlyos előtti harmadik szótagban, pl. a годовóй szó első tagjában. Tehát a török *y* ugyancsak messze van az *į*-től!" (1913: 56). PAASONEN leírása szerint a GOMBOCZtól *y*-nal jelölt, felső nyelvállású illabiális rövid veláris *ï (į)* a valóságban egy középső nyelvállású mediális illabiális (ultrarövid) ъ hang, PAASONEN jelével *∂,* az IPA jelölésében [ə]. (Ld. még a PAASONEN által írottakat az 55–8. oldalon!)[8] Ez a hang egyébként a magyar fül számára leginkább *ȧ*-nak hangzik.[9]

Az artikulációs sajátosságokon kívül befolyásolhatták egy-egy „veláris *į*" magyarbeli percepcióját és helyettesítését a szó átadó nyelvi hangsúlyviszonyai, az *ï*-t tartalmazó szótag szerkezete, a magánhangzó- és mássalhangzó-környezet, valamint a magyar nyelv fonotaktikai sajátosságai, a meglevő szavak hangszerkezetének analógiája, az érintett szóval egy időben vagy egy jelentésmezőben átvett további szavak hangalakja stb.[10]

5. Vannak-e olyan f o n o l ó g i a i é r v e k (pl. oppozíciók), amelyek az ős- (esetleg az ó)magyar magánhangzó-rendszerben a veláris *į* meglétét mutatják, utal-e valami arra, hogy fonológiai okok (pl. rendszerkényszer) miatt ki kellett alakulnia a veláris *į*-nak, illetve bizonyítják-e tények (pl. minimális párok), hogy a veláris *į* fonéma volt a magyarban?

5.1. Amennyiben a magyar nyelv bármely korszakában a veláris *į* meglétével számolunk, az érintett időszakban egy négy felső nyelvállású rövid hangot *(į, u, i, ü)* tartalmazó magánhangzórendszert kell rekonstruálnunk. Ezeknek a magánhangzóknak a fonémaként létezése egy hangrendszerben csak úgy képzelhető

[8] Később GOMBOCZtól olvashatjuk is, hogy az *y* „a velaris *į*-f é l e hang o k közös jele" (1914: 32; a kiemelés tőlem — K. T.). Ez a megfogalmazás összefügghet RADLOFF PAASONEN idézte megfigyelésével, mely szerint „igazi veláris *į*" nincs a török nyelvekben (PAASONEN 1913: 56).

[9] Vö. „Egészen természetes, hogy a török, ócsuvas **y (∂)* hangot a magyarban *a*-val (= *å*) helyettesítették, a mely hangszín tekintetében valamennyi magyar magánhangzó közül legközelebb áll az ill. török vokálishoz" (PAASONEN 1913: 57).

[10] Azt, hogy egy a magyarban eredetileg meg nem lévő hangnak az átvett kölcsönszavakban milyen változatos megfelelései lehetnek, jól példázzák egyes romániai magyar nyelvjárások. A Kis-Szamos vidékén például a veláris *į*-val leginkább rokonítható/azonosítható román *î*-nek (ami egyébként az esetek 72%-ában megőrződik a magyar szóban is) megfelelhet *i, e, é, u, á, o, a* és *ö* is (ZSEMLYEI 1979: 171–3; ld. még a ro. *ă* hasonlóan változatos helyettesítéseit: uo. 166–71).

el, ha közöttük disztinktív jegyeken alapuló oppozíciókat találunk. Erre a négy hangra a veláris–palatális és az illabiális–labiális szembenállás lett volna jellemző. Ezeknek az oppozícióknak a fonológiai létezését a minimális párok mellett (amire az *į* : *u* esetében nincs adatunk[11]) például a magánhangzó-illeszkedés mutathatja meg. A veláris–palatális illeszkedés (egyúttal tehát a veláris–palatális oppozíció mint disztinktív jegy) a finnugor kor óta vitathatatlanul létezik (vö. HAJDÚ 1966: 54, 1981: 127–8), működését legkorábbi nyelvemlékeink is bizonyítják. Ellenben az illabiális–labiális illeszkedés (ami valószínűleg a viszonylag kései, a veláris magánhangzó(k) után utolsó szótagjukban palatális labiálist tartalmazó jövevényszavak hatására kialakult szóvégi illeszkedés egyik fajtája) csak a középmagyar korban kezdett elterjedni. Ezt bizonyítja, hogy csak ekkortól jelentkeznek a labialitás szerinti illeszkedésre jellemző háromalakú toldalékok, és még a 16. században is elég gyakori a labiális illeszkedés hiánya (BÁRCZI 1958: 157).

Ez a tény arra mutat (szemben pl. az oszmán törökben is látható négyalakú illeszkedéssel; vö. T/1. birt. személyrag: *-mız, -miz, -muz, -müz*), hogy az ősmagyar korban valószínűleg nem volt disztinktív jegy a labialitás. Erre utal a nagyszámú *i* ~ *ü,* majd később *ë* ~ *ö* váltakozás is. A labialitási jegynek a fonológiai jegyek közé való viszonylag kései (mindenképpen honfoglalás környéki, utáni) bekerülése viszont nem azt a nézetet erősíti, hogy a veláris *į* megvolt a magyarban, hanem inkább azt, hogy eredetileg még az *ü* is az *i* allofónja volt.

A labialitás mint megkülönböztető jegy egyébként napjainkig korlátozott érvényességű, csak a palatális magánhangzókra terjed ki, ami azt jelenti, hogy a magyar nyelv veláris magánhangzói (bár fonetikailag egyértelműen labiálisak, kivéve az ajakműködés szerint fonetikailag inkább neutrális *á*-t, vö. DEME 1953: 49–50) fonológiai szempontból se nem illabiálisak, se nem labiálisak (magyarán labialitásuk szerint semlegesek). Ezért van az, hogy a magyar nyelv illeszkedő toldalékai maximum háromalakúak lehetnek, hiszen az ajakműködés szerinti megoszlás csak a magas hangrendűeknél fordulhat elő. A labialitás szerinti illeszkedés létrejöttének késeiségét egyébként az is mutatja, hogy — ellentétben a palatális–veláris illeszkedéssel, amelynek toldalékaiban bármilyen nyelvállású és bármilyen időtartamú magánhangzó (azaz minden magyar magánhangzó) részt vehet — a háromalakú toldalékok csak *o/ë/ö*-t tartalmaznak, és nincs példa az egyébként lehetséges *ó/é/ő*-vel vagy *u/i/ü*-vel alakult formákra.

5.2. További (inkább fonetikai, mint fonológiai) érv lehetne a magyar veláris *į* mellett, ha volnának olyan más nyelvekbe átkerült magyar szavak, amelyek át-

[11] A KENESEI által minimális fonémakontrasztot megvalósító szópárokként említett példák (*szim* 'szem' és *szįm-* 'szívni', vö. *szimat; visz* 'visz' és *vįsz-* 'vissza'; *bics-* 'becs(ül) és *bįcs(ak)* 'kés') meglehetősen bizonytalanok, hiszen e szavaknak ezek az alakjai valószínűleg a magyar nyelv egyetlen korszakában sem léteztek egyidejűleg (1995: 285)

adó alakjukban *į*-t tartalmaztak, s ennek az átvevő nyelv valamiféle bizonyítékát mutatná. A honfoglalás előttről nincsenek ilyen adataink, de a veláris *į* megléte szempontjából eleve kétségesebb ómagyar korból se nagyon találni rá példát.

BÁRCZI a román *Ciuc* [csuk] (< m. *Csík*) nevet említi ilyen szóként, amit — mivel a románban *cs* után nem állhat a magyar *į* helyén egyébként várható *î* — szerinte veláris hanghelyettesítéssel vettek át (vö. BÁRCZI 1958: 28).

A román *į* > *u* hanghelyettesítés azonban elég nehezen hihető, és ennek elsősorban kronológiai oka van. Mint SZILÁGYI N. SÁNDOR egy levelében kifejtette, a magyar–román nyelvi érintkezés, különösen a románok Erdélybe való betelepülésének kései kezdete (vö. ET. I, 301–5) miatt valószínűtlen, hogy a románok a veláris *į*-val találkoztak volna, hiszen ez akkor már biztosan nem volt meg a magyarban. Sokkal valószínűbb, hogy a palatális *i* más ok miatt alakult *u*-vá. Lehet például, hogy egy m. *Csík* > ro. *Cic* [csik], amelynek genitívusza *Ciculuinak* ([csikuluj]-nak) hangzott, alakult át a szóban levő többi *u* hatására *Ciucului* [csukuluj] alakúvá, és ebből vonódott el a *Ciuc* név.

6. Találhatók-e a mai magyar nyelvben olyan jelenségek, amelyeket csak a veláris *į* hajdani meglétével tudunk megmagyarázni, illetve a mai magyar nyelv hangrendszere mutatja-e nyomát a veláris *į*-nak?

6.1. A kérdés második felére elég egyértelműen nemmel válaszolhatunk. A mai magyar hangrendszerben semmi nem utal arra, hogy pár száz éve ez a magánhangzó a magyarban meglett volna. Eléggé közismert, hogy egy-egy hangnak a hangrendszerbe való be-, illetve kikerülése hosszú időre nyomot hagy. A *dz*-nek kései kialakulása miatt például a mai napig kérdéses a fonémastátusa (vö. SIPTÁR 1995: 34–5); a *v*-nek a zöngésség szerinti részleges hasonulásban látható rendhagyó viselkedését nyelvtörténeti előzménye, a *β* magyarázza; a fonetikailag sok szempontból eltérő, de fonológiailag rövid : hosszú párként jelentkező *a* : *á* problémái is az *ȧ* > *a* labializációból következnek; a *csoda* : *csuda*-féle alakváltozatok a nyíltabbá válás, a *szëm* : *szöm* alakok a labialitásban bekövetkezett változás nyomait őrzik. Egy-egy hang eltűnése ezenkívül nemcsak hangtani, hanem gyakran morfológiai nyomokat is hagy: igei és névszói tőrendszerünk kiválóan mutatja a tővégi magánhangzók *(hal-, hala-)* vagy a szóvégi *-γ* sorsát *(mező-, meze-)*. Olyan jelenség viszont, ami a magánhangzók rendszerében vagy a magyar nyelv alaktanában a veláris *į* eltűnésével, illetve egykori meglétével lenne magyarázható, nincsen; sem nyelvtörténeti, sem leíró nyelvészeti szakirodalmunk nem említ a veláris *į*-val összefüggő rendszertani anomáliákat.

6.2. A mai magyar nyelvben az egyetlen rendhagyónak tűnő eset, amelynek alapján sokan a veláris *į* hajdani magyar nyelvbeli előfordulását feltételezni szokták, a hangrendi illeszkedés szabályainak látszólag ellentmondó módon viselkedő szavaké. E szerint, bár a *csík*[1, 2], *csín, díj, fi, fing, gyík, híd, híg, híj(a), íj, ín, ír*[1], *kín, lik, nyíl, pír, sík, síp, sír*[1], *szíj, tik* 'tyúk', *víg, zsír; bír, bíz-ik, hív,*

híz-ik, ír[2]*, irt, isz-ik, ív-ik, nyíl-ik, nyír, nyit, rí, sí(v), sír*[2]*, szid, szip(ákol), szít, szív, vív* stb. szavak magas hangrendűek, hiszen palatális *i* vagy *í* magánhangzót tartalmaznak[12], a toldalékolás során („szabálytalanul") mégis mély hangrendű morfémákkal kapcsolódnak (*híd-dal, ín-nal, nyíl-ban; hív-tok, ír-tok, bíz-nak, ív-nak* stb.). Ez a jelenség sokak szerint azzal magyarázható, hogy e szavak palatális magánhangzója eredetileg veláris *į* lett volna.[13]

6.3. Ez természetesen nincs így, hiszen az itt felsorolt példák egy részéről tudjuk, hogy vitathatatlanul palatális etimonnal rendelkeznek[14], de sántít az érvelés a „veláris *į*"-gyanús szavak esetében is, hiszen a szavakhoz járuló toldalék hangrendje nem a szóban található magánhangzó, hanem a szó hangrendjéhez illeszkedik. Azaz a szónak kell mély hangrendűnek lennie és nem az *i, í* magánhangzónak.

Ez az egyszerűnek tűnő kijelentés azonban kicsit bővebb kifejtést igényel, mielőtt a veláris *į* elleni érvek sorába beemelnénk, mert a *hangrend* terminus (látszólagos közismertsége ellenére is) több jelentéssel bír. A hangrend ugyanis nem ugyanazt a jelenséget takarja, ha a magánhangzókat jellemezzük vele (magánhangzóhangrend), vagy ha a szavak, morfémák egyik tulajdonságaként értelmezzük (szóhangrend). Ráadásul mindkét esetben beszélhetünk róla fonetikai és fonológiai értelemben is. Ez a négyféle „hangrend" természetesen sok szálon összekapcsolódik, azonban különválasztásuk nélkül értelmezhetetlen a magyar magánhangzó-harmónia és -illeszkedés.

A szóhangrend és az ennek a létét bizonyító (egyáltalán: a szóhangrendnek értelmet adó) hangrendi illeszkedés mellett ráadásul évszázadok óta létezik a magyarban a szóvégi illeszkedés is, amikor az illeszkedő toldalékot nem az egész szó hangrendje, hanem az utolsó szótag magánhangzója határozza meg. Emiatt még egy további fonológiai „hangrenddel" kell számolnunk: a magánhangzók önálló, a szóhangrendtől független, az utolsó szótagban megmutatkozó hangrendjével, amelynek rendszere nem felel meg a szóhangrendhez kapcsolódó magánhangzóhangrendnek.

[12] Bár egy alaposabb vizsgálat nem tekinthet el azoktól a „vegyes hangrendű" szavaktól sem, amelyek veláris magánhangzó(k) mellett *i*-t vagy *í*-t tartalmaznak (*vissza, piszok, tipor, ipa, iparkodik, cimpa, csillapod-ik, viza, vidra, irány* stb.), ezeket mostani áttekintésemben figyelmen kívül hagytam.

[13] Ez olyannyira elterjedt nézet, hogy még legújabb leíró (!) hangtanunk is szükségesnek tartotta megemlíteni (GÓSY 2004: 252). Ennél jóval tovább megy SZENDE TAMÁS, aki a köznyelvi magyar ejtésnorma kapcsán látta indokoltnak tárgyalt hangunkról szólni, és egyúttal még a kihalt veláris (!) [ɨ] egyes fonetikai sajátosságait (a labializációt és az ajakkerekítést) is rekonstruálta (1969: 383–4).

[14] Ha az ismeretlen és bizonytalan eredetűeket figyelmen kívül hagyjuk, akkor biztosan palatális *i*-t tartalmazó etimonú a *csín, díj, híd, ír*[1]*, sír*[1]*, szíj, zsír; nyír* szavunk, illetve veláris, de nem *į*-s eredetű az *íj, ín, lik, nyíl, tik; irt, isz-ik, ív-ik* és a *vív* (ld. a TESz. és az EWUng. megfelelő szócikkeit).

A *hangrend* szó tehát a következő jelentésekben használatos:

1. Fonetikai „hangrendek”[15]
  1.1. A magánhangzók fonetikai „hangrendje”
  1.2. A szavak, morfémák fonetikai „hangrendje”
2. Fonológiai hangrendek
  2.1. Hangrendi illeszkedéshez kapcsolódó hangrendek
    2.1.1. A magánhangzók fonológiai hangrendje
    2.1.2. A szavak, morfémák fonológiai hangrendje
  2.2. Szóvégi illeszkedéshez kapcsolódó hangrend:
    A szavak utolsó szótagbeli magánhangzóinak fonológiai hangrendje

6.3.1. A magánhangzók f o n e t i k a i hangrendjével *(1.1.)* azt írjuk le, hogy artikulációs szempontból, a nyelv vízszintes mozgása szerint a hangok a szájüreg melyik részében képződnek. A nemzetközileg elfogadott felosztás szerint a magánhangzók lehetnek elölképzettek (elülsők, palatálisak), középen képzettek (középsők, mediálisak) és hátulképzettek (hátsók, velárisak). Ezek a jegyek univerzálisak, tehát a világ minden nyelvének minden szájüregben képzett magánhangzójára érvényesek. A magyarban például a hangrend mint k é p z é s i j e g y szerint palatális az *i,* mediális az *á* és veláris az *u* hang.

[15] A jobb híján *fonetikai „hangrendek”*-nek nevezett jelenségek (nevezhetnénk talán *kvázi-hangrend*-nek is) valójában nem tekinthetők hangrendnek, hiszen a hangrend jellegzetesen funkcionális (azaz fonológiai) kategória. A magánhangzóknak azt az artikulációs (és ebből következő akusztikai) tulajdonságát (elülső/magas, hátulsó/mély), ami alapján a magánhangzók fonetikai „hangrendjé”-ről *(1.1.)* beszélek, hangtanaink nem is szokták (és a későbbiekben sem volna szerencsés) *hangrend*-nek nevezni. Mint SZILÁGYI N. SÁNDOR írja: „Minden magánhangzónak vannak (…) **fonetikai jellemzői**, és van ezektől olykor független **hangrendje** is. A fonetikai jellemzők az egyes hangok **képzésével** vannak kapcsolatban (ezeket artikulációs terminussal jellemezzük), és ezeknek közvetlenül semmi közük ahhoz, hogy a magánhangzók hogyan kombinálódhatnak egy szón belül. A hangrend viszont kizárólag arra vonatkozik, hogy mi mivel **kombinálódhat** a szóban, egy olyan **funkcionális jellemző**, amely a fonetikai jellemzőkkel korrelál ugyan az esetek többségében, de a magánhangzó-harmónia korlátozása tulajdonképpen azokra való tekintet nélkül vonatkozik rá (és csakis rá a hangból). Hangrendjük tekintetében pedig a magánhangzók kétfélék lehetnek: **mélyek** és **magasak**. Ezt tehát szinesztézián alapuló névvel nevezzük meg, hogy megkülönböztessük a fonetikai jellemzőtől (amely szerint — artikulációs terminussal! — minden magánhangzó vagy [+hátsó], vagy [+elülső]).” (2004: 211).

Más a helyzet a fonetikai „hangrendek” másik csoportjával *(1.2.)*. Bár a szavak, morfémák fonotaktikai szerkezetének leírásban sem tartom jónak a *hangrend* terminus használatát (különösen pedig a mögötte meghúzódó hangtani felfogással nem tudok egyetérteni), ennek esetében azonban nyelvtani szakirodalmunk (legalábbis hallgatólagosan) elfogadja a fonetikai értelmű hangrend létezését. Ezt mutatja a *vegyes hangrend* bevett szakszóként és fogalomként való használata, ami — mint erről a **6.3.2.** pontban írok — csak fonetikailag értelmezhető.

Úgy láttam, hogy amennyiben a *hangrend* terminusnak a magyar nyelvészetben szokásos jelentéseit kívánjuk tisztázni, a fonetikai „hangrendeket” is számba kell itt vennünk, még ha azután egyértelműen ki is kell zárnunk őket a hangrend kategóriájából.

Amennyiben — ahogyan ez a magyar szakirodalomban szokásos — fonetikai leírásunkat a fonológiai rendszerhez közelítjük, elegendő csak palatális és veláris hangokkal számolnunk. (Ez esetben a mediális *á* velárisnak minősül.)

Azokban a nyelvekben — ilyen a magyar is —, amelyekben a magánhangzók a szavak, morfémák hangtestének felépítésében oly módon vesznek részt, hogy lényeges az a fonetikai alapú tulajdonságuk, hogy a szájüreg elülső vagy hátulsó részében képződnek, ott mint megkülönböztető jegy a magánhangzók fonológiai tulajdonságai közé tartozik a hangrend *(2.1.1.)* is. Azt, hogy egy magánhangzó fonológiailag milyen hangrendű, nem a fonetikai hangrendje alapján („alulról") állapíthatjuk meg, hanem abból, hogy milyen hangrendű szóban található (azaz „felülről"). Ha egy magánhangzó csak mély hangrendű szavakban szokott előfordulni (a magyarban ilyen az *u, ú, o, ó, a, á*), akkor a hang fonológiailag mély hangrendű (+HANGREND^{MÉLY}), ha egy magánhangzó csak magas hangrendű szavakban fordul elő (a magyarban ilyen az *ü, ű, ö, ő, e*[16]), akkor a hang fonológiailag magas hangrendű (+HANGREND^{MAGAS}). A magyar nyelvben vannak olyan magánhangzók is, amelyek mind mély, mind magas hangrendű szavak hangtestének felépítésében részt vesznek *(i, í, ë, é)*. Ezek azért nem érzékenyek a szavak hangrendjére, mert ők maguk fonológiai hangrendjüket tekintve semlegesek, neutrálisak.

A hangrend szempontjából semlegesen viselkedő magánhangzók kérdését nem kívánom részletesen tárgyalni. ERKKI ITKONEN (ld. pl. 1966: 64–5) kutatási eredményei alapján joggal feltételezhetjük, hogy a felső és középső nyelvállású illabiális palatálisok a magánhangzó-harmónia szempontjából már a finnugor korban is neutrálisak voltak, és hogy az *i/í* és az *ë/é* semlegessége — ami a magyar nyelv nyelvemlékekből ismert időszakában is mindig a mainak megfelelő módon jelentkezett — megőrzött régiség nyelvünkben. A mai magyar nyelvben jól mutatja ezt a semlegességet, hogy egyalakú végződéseink (*-ni, -é, -i, -si, -csi, -di, -sdi, -ig, -ért, -ít/-dít, -int* stb.) szinte kivétel nélkül neutrális magánhangzót tartalmaznak, akárcsak az előtéthanggal (pl. *i-stálló, i-skola; ë-szkábál, ë-sztëna* stb.), illetőleg bontóhanggal (pl. *g-i-liszta, k-i-rály; g-ë-lencsér, g-ë-reblye* stb.) történő feloldás egyes esetei, vagy a szó végi német szonáns *l̥* és *n̥ l*+*i*-vel, *n*+*i*-vel való, hangrendtől független helyettesítései (pl. *fásli, krumpli, kapucni, sufni* stb.) (NYIRKOS 2000: 320–1, vö. még NYIRKOS 1994, 1999).

Ezeken az érveken túl a mai (és bármelyik kori) magyar hangrendszer önmagában is világosan megmagyarázza, hogy miért az *i/í, ë/é,* és miért csak ezek le-

[16] Anélkül, hogy kifejteném, jelzem, hogy számos okból szükséges az *e*-ző magyar dialektusokban az [*e*] hang két fonémaként való számontartása. (Ennek részleteiről ld. SZILÁGYI N. 2004: 207–8; vö. még 209–17.) Ezt a két fonémát (talán nem a legszerencsésebben) SZILÁGYI /e/-vel és /ë/-vel jelöli. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ezek a szimbólumok sem nála, sem tanulmányomban nem az *ë*-ző nyelvjárások fonetikailag is különböző /e/ és /ë/ fonémáit takarják. (A jelválasztás okairól ld. uo. 208.)

hetnek/lehettek neutrálisak (ez egyúttal újabb érv a veláris *i̯* bármikori megléte ellen is): említett hangjaink azért lehetnek semlegesek a finnugor kortól napjainkig, mert nincs (és nem is volt) veláris oppozíciójuk, hiszen magánhangzórendszerünknek nincs (és nem is volt) veláris illabiális sora.[17] Az *i/í* és *ë/é* hangoknak tehát fonológiai szempontból nincs hangrendjük (–HANGREND).[18]

A magánhangzó-hangrendnek ez a fonológiai szerveződése természetesen csak a szavak hangrendjével összekapcsolódva létezik. Amennyiben nincs (vagy megszűnik) a fonológiai szóhangrend, nem beszélhetünk a szóban található magánhangzók fonológiai hangrendjéről sem. Fonológiai hangrenddel ekkor egyedül a szó utolsó szótagja, illetve ennek magánhangzója fog rendelkezni (ld. **6.3.3.**).

6.3.2. A szavak (morfémák) hangrendje is kétféle jelentésben használatos: értelmezhetjük mint f o n e t i k a i és mint f o n o l ó g i a i tulajdonságot.

Fonetikailag — aszerint, hogy milyen hangrendű magánhangzók találhatók a szó hangtestében — beszélhetünk mély *(út, asztal, -ban),* magas *(kéz, ökör, -ben)* és vegyes hangrendű *(manikűr, sofőr)* morfémákról *(1.2.)*.

Ez minden nyelvben így van, ez azonban nem jelenti azt, hogy fonológiai szempontból is van értelme hangrendről beszélni. Fonológiailag a hangrend (mint minden fonológiailag releváns tulajdonság) csak akkor értelmezhető, ha valamilyen nyelvi funkció is kötődik hozzá. A magyarban az illeszkedés (tehát

[17] Más fonológiai érvek alapján NÁDASDY ÁDÁM és SIPTÁR PÉTER is arra a véleményre jutott, hogy az *i, í, e, é* semlegesek (NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 95–6, 104–10, SIPTÁR 1998: 302–3).

[18] Az, hogy azonos típusú hangok úgy viselkednek, hogy egyik csoportjukban tartalmaznak egy bizonyos disztinktív jegyet, míg egy másikban maga a jegy is hiányzik, nem szokatlan jelenség. A mássalhangzók például hasonlóan oszlanak meg a zöngésség szerint: jóllehet fonetikailag minden mássalhangzó vagy zöngés, vagy zöngétlen, fonológiailag csak az obstruensek lehetnek zöngések (+ZÖNG) vagy zöngétlenek (–ZÖNG), a szonoránsok nem ismerik ezt a megkülönböztető jegyet (SIPTÁR 1995: 30–3, 36). A szonoránsok zöngésség szerinti viselkedését nem a képzési jegyekből („alulról") állapíthatjuk meg — bár természetesen a képzési jegyek és a megkülönböztető jegyek összefüggenek, és ellentétesek csak a legritkább esetben lehetnek, ha lehetnek egyáltalán (azaz esetünkben egy képzésében zöngés hang nem lehet –ZÖNG) —, hanem egy fonológiai viselkedésből (azaz „felülről"), a zöngésség szerinti részleges hasonulásból, amelyben (hiszen ők maguk fonológiailag se nem zöngések, se nem zöngétlenek) a szonoránsok nem vesznek részt. — Ugyanez a helyzet — mint már korábban is szóba került — a magánhangzóknál a labialitással. Ez a disztinktív jegy csak a palatálisoknál van meg, veláris magánhangzóink fonológiailag a labiális/illabiális oppozíció alapján nem elemezhetők.

Másként vélekedik a magánhangzók hangrendjét illetően SZILÁGYI N. SÁNDOR. Szerinte a magánhangzók mindegyike <mély>/<magas> relációban írható le (tehát hangrendileg semleges fonémákkal nem számol), mégpedig a következő párokban: /a/ ↚↛ /e/, /á/ ↚↛ /é/, /o/ ↚↛ /ö/ (~ /ë/), /ó/ ↚↛ /ő/, /u/ ↚↛ /ü/, /ú/ ↚↛ /ű/, /é^{x}/ ↚↛ /é^{1}/, /i^{x}/ ↚↛ /i/, /í^{x}/ ↚↛ /í/. (Részletes magyarázatát ld. SZILÁGYI N. 2004: 211–4.) Véleménye szerint „Az /í/ és /í^{x}/, /é/ és /é^{x}/ és más így megkülönböztetett hangok mai különbségének történeti hátterében (…) mindig valamilyen hajdani fonetikai különbséget tudunk azonosítani. Az ilyen hangok a konvergens változások eredményeképpen fonetikailag egyformák lettek, de minden korábbi különbségük nem tűnt el, hiszen egyesek a rájuk vonatkozó disztribúciós korlátozások különböző voltával igazolhatóan ma is megvannak, de nem fonetikai, hanem funkcionális különbségekként immár" (SZILÁGYI N. 2004: 217).

egy az agglutinációval szorosan összefüggő morfológiai okú fonológiai sajátosság: SZÉPE 1958: 106–7) jelzi a fonológiai szóhangrend *(2.1.2.)* meglétét.[19]

A szavak a fonológiai szóhangrend esetében is — ahogy a magánhangzóknál már láttuk — lehetnek hangrenddel rendelkezők és hangrenddel nem rendelkezők. Az előbbiek attól függően, hogy milyen hangrendű toldalékokat szoktak felvenni, mélyek vagy magasak. A hangrenddel nem rendelkezőket ez esetben is semlegeseknek, neutrálisaknak nevezhetjük.[20] A két csoport (a hangrenddel rendelkezők és hangrenddel nem rendelkezők) szétválasztása — akárcsak a magánhangzóknál — itt szintén „felülről" történhet meg (vö. PAPP F. 1975: 165–6): azok a szavak, morfémák, amelyek a h a n g r e n d i i l l e s z k e d é s szerint viselkednek (azaz tőmorfémaként hangrendileg illeszkedő toldalékot vesznek fel, illetve magas/mély változattal rendelkező toldalékmorfémaként ilyen módon toldalékot felvevő szóhoz járulnak), rendelkeznek a hangrend tulajdonságával (van szóhangrendjük), azok a szavak pedig, amelyek a s z ó v é g i i l l e s z k e d é s (vö. SZÉPE 1958: 109, 127–9, NyKk. II, 78) szerint veszik fel toldalékaikat, nem (ezeknek nincs szóhangrendjük).[21]

6.3.3. A fonológiai hangrend másik nagy típusa a szóvégi illeszkedéshez kapcsolódó hangrend. A szóvégi illeszkedés esetén az utolsó szótag magánhangzója határozza meg a toldalék minőségét.[22] Ekkor azonban egy másik fonológiai

[19] „A magánhangzó-harmónia funkciója a szó (hang) egységének jelölése (negatíve pedig más szavaktól való elhatárolás, vagyis delimitáció); a m a g á n h a n g z ó - i l l e s z k e d é s f u n k c i ó j a pedig ennek az egységnek a toldalékokban való fenntartása" (SZÉPE 1958: 106).

[20] Ez természetesen érvényes a toldalékmorfémákra is. Van szóhangrendje (magas/mély) minden illeszkedő (= többalakú) toldaléknak, és nincs hangrendje az egyalakú toldalékoknak. E mellett az egyezés mellett azonban alapvető eltérések is megfigyelhetők a tő- és a toldalékmorfémák között: a tőmorfémák — akárhány tőváltozattal rendelkeznek is — mindig egy hangrendűek (tehát nem fordulhat elő, hogy például egy szó csonka és teljes töve eltérő hangrendű toldalékot kap), ellenben a toldalékmorfémáknak alapvető tulajdonsága, hogy magas/mély hangrendi változataik vannak.

[21] Elvileg a neutrális szóhangrendű típusba tartoznának a nem toldalékolható szavak is (hiszen esetükben látszólag hiányzik a toldalékolás mint funkció, ami a szóhangrend meglétének alapvető feltétele), de az alkalmi szófajváltások során megfigyelhető ragos, jeles alakjaik azt mutatják, hogy ezek a szavak sem sorolhatók automatikusan a neutrális szóhangrendűek közé.

[22] A szóvégi és a hangrendi illeszkedés különbségét egyedül azokban a szavakban figyelhetjük meg, amelyeknek utolsó szótagjában a hangrendi illeszkedés szempontjából nézve neutrális magánhangzó (jellemzően *e*), az ezt megelőző szótag(ok)ban pedig mély magánhangzó található. Ezeknek a szavaknak a toldalékolása annak megfelelően ingadozik, hogy szóvégi *(fotel-ben)* vagy hangrendi illeszkedés *(fotël-ban)* alapján kapják meg a toldalékokat. A neutrális magánhangzót nem tartalmazó mély vagy magas hangrendű szavak esetében természetesen megállapíthatatlan, hogy a szó vagy az utolsó szótagbeli magánhangzó hangrendje szabályozza-e az illeszkedést, a veláris magánhangzó + palatális labiális magánhangzó felépítésű szavaink (*sofőr, kosztüm, manikűr* stb.) pedig csak szóvégi illeszkedésűek (azaz a szóhangrend felől nézve neutrálisak) lehetnek. A magyar nyelvtani szakirodalom mind a *sofőr,* mind a *fotel* típust félrevezető módon vegyes hangrendű szavaknak nevezi. A szavak fonológiai hangrendje azonban végső soron a fonémák hangrendjéből

hangrend *(2.2.)* működik a magánhangzók között, nem a szóhangrenddel összefüggő, a **6.3.1.** pontban ismertetett magánhangzóhangrend. A leglényegesebb különbség a szóhangrend és a szóvégi hangrend magánhangzórendszerének fonológiájában az, hogy ez utóbbi esetben a magánhangzók nem lehetnek neutrálisak (hiszen a toldalékrendszer kötelezővé teszi a magas vagy mély hangrendű toldalékok közötti választást). Ezért a szóhangrend felől nézve semlegesnek minősülő hangok *(i, í, ë, é)* a szóvégi illeszkedéshez kapcsolódó hangrendjük szerint (képzési jegyüknek megfelelően) a magas hangrendűek közé kerülnek. Ez a hangrend közvetlenül a magánhangzók fonetikai hangrendjén alapul, tehát „alulról" határozható meg.

6.4. A „hangrendnek" szóhangrendekre és magánhangzóhangrendekre való osztásából következik, hogy a szóhangrend a szavak (morfémák), a magánhangzóhangrend pedig a magánhangzók tulajdonsága.[23] A hangrendi illeszkedés felől nézve különösen fontos annak belátása, hogy a szóhangrend nem a hangok szintjén jelentkezik, hanem határozottan a morfológiához kötődő jelenség, a szó tulajdonsága, ami nincs közvetlen kapcsolatban a szóban található magánhangzókkal. Emiatt lehetséges az, hogy a szóbeli vokálisok (hangrendbeli) változása nem okvetlenül és nem azonnal hat ki a szó hangrendjére, és a szó hangrendjének megváltozását sem feltétlenül követi a szó magánhangzóinak megváltozása. Tehát előfordulhat (és vélhetőleg ez a legtipikusabb), hogy a szóbeli magánhangzó(k) megváltozásával a magánhangzók hangrendjének megfelelően megváltozik a szó hangrendje is, de előfordulhat az is, hogy (1) bár a magánhangzók változatlanok maradnak, a szóhangrend megváltozik, illetve, hogy (2) a magánhangzók megváltozása ellenére a szó hangrendje változatlan marad. Ez utóbbi esetben láthatjuk például azt, hogy a „palatalis magánhangzójú szónak velaris magánhangzójú toldaléka van. Ez a szótípus tehát palatalis hangú, de velaris »hangrendű«" (SZÉPE 1958: 108, vö. SZABÓ 1902: 73–5).

származó kategória, ezért — mint ahogy egy magánhangzó esetében sem beszélhetünk vegyes hangrendű hangról (legfeljebb semlegesről) — a morfémák esetében is csak így járhatunk el. Ez különösen tisztán látszik a toldalékmorfémák esetében, amelyek a szótöveken kívül szintén rendelkezhetnek a hangrend tulajdonságával, és viselkedésüket nézve lehetnek mélyek (csak mély hangrendű tőhöz vagy mély hangrendű utolsó szótaghoz járulók: *-ban, -nak, -ság, -ú* stb.), magasak (csak magas hangrendű tőhöz vagy magas hangrendű utolsó szótaghoz járulók: *-ben, -nek, -ség, -ű* stb.), illetve semlegesek vagy PAPP ISTVÁN kifejezésével: közömbösek (PAPP I. 1966: 122), amelyek mind mély, mind magas hangrendű tőhöz vagy utolsó szótaghoz járulhatnak (*-ig, -ni, -ék* stb.).

[23] További izgalmas kérdés, hogy ha a hangrend a szó tulajdonsága (és emiatt is két szóként, nem pedig egy szó alakváltozataiként tartjuk számon a *kever/kavar*-féle hangrendi szópárokat), akkor a hangrendileg eltérően viselkedő *fotel* és *fotël (fotel-ben, fotël-ban)* vajon egy vagy két lexéma-e, vagy esetleg a mély/magas hangrend neutralizálódása nem hoz létre önálló szótári alakot.

6.4.1. Amikor például a magyarul beszélők átvették a számukra magas hangrendű *ī*-t tartalmazó alán **χīd* szót (>> m. *híd*), nem az egyébként a magyarban is meglevő palatális magánhangzót érzékelték velárisnak (és helyettesítették, mint etimológiai szótáraink vélik, *i̯*-val), hanem az egész szót. (Ennek fonotaktikai oka volt: a *k-* > *χ-* spirantizáció miatt ekkor a magyarban a *χ* csak mély hangrendű szavakban fordult elő szókezdő hangként.) A mély szóhangrendet a magyarba került alakban nem az (egyébként neutrális) *i,* hanem a tövön analógiásan feltűnő véghangzók mutatták, mutatják *(*χidu, *χidə-).*

6.4.2. Ugyanezt a tőbelseji magánhangzóktól való függetlenséget mutatják az olyan szavak is, amelyeknek hangrendje biztosan nem a kölcsönzéskor (azaz nem a magyar nyelv rendszerébe való beillesztés miatt) változott meg. Ilyen például a *finn* szó, amely a 19. században még mély hangrendű volt (a TESz. 1864-ből hozza az első példát a palatális *finnek* alakra, addig *finnok* fordul elő[24]), és amelyet napjainkra kizárólag magas hangrendűként használunk, jóllehet a szóbelseji magánhangzó minősége nem változott meg az elmúlt százötven-kétszáz esztendőben (és még véletlenül se lehetett benne soha veláris *i̯*).

Vannak további hangrendváltó szavak is a magyarban, amelyek esetében szintén nincs szükség (illetve időbeli korlátok miatt lehetőség sem) a veláris *i̯*-ra, illetve ennek eltűnésére a hangrend megváltozásának magyarázatához: palatális etimológiájú *csíp* igénk (< PFU **ćəppɜ:* TESz. I, 535) néhány nyelvjárásban mély hangrendűvé vált (*csípnak, csípott* stb.: ÚMTsz. I, 846); a *nyír* '(le)vág' (< PU **ńirɜ-:* EWUng. 1042) a 18. századig palatális volt, majd azóta mély hangrendű (TESz. II, 1047); a *sír* 'temetkezési hely' (< PFU **čiγɜ-rɜ, *ćiγɜ-rɜ:* EWUng. 1332) eredetileg szintén a magas hangrendűek közé tartozott.

A szóhangrend velarizációjához hasonlóan a palatalizációra is akadnak példák olyan kései időszakból, amelyik már igen távol esik a feltételezett veláris *i̯* kiveszésétől, tehát a hangrendváltás okaként az *i̯*-t felhozni ezek esetében sem lehet. Ilyen a 17. századig mély hangrendű *hím* (< PU **koj(e)mɜ,* 1608: *hímoc:* TESz. II, 112) és a 19. századig veláris ragozású *szirt* (< ótör. *sïrt:* TESz. III, 765; Csokonainál még *kőszirtokat:* CsokSz. 295) szavunk.

6.4.3. Az eddigiekben említett hangrendváltásoknak sokféle oka lehet. Azokban az esetekben, amelyeket a szakirodalom se sorol a veláris *i̯*-val összefüggő adatok közé, analógiás hangrendi átcsapásról szoktak beszélni. Analógiás alakulásnak tekintik például etimológiai szótáraink a *nyír* '(le)vág', *sír* 'temetkezési hely', *zsír*, valamint az *új* (< PU **joŋ(k)sɜ:* EWUng. 604; korai magyar adatai alapján magas hangrendű volt, csak a 16. századtól mély: TESz. II, 195) szavakat.

[24] A *finn* szó mély hangrendűségének oka természetesen nem a nemzetközi szóként terjedő, és a magyarba vélhetőleg a németből bekerült szó *i*-jének velaritása volt, hanem a latinos végződéssel bővült korábbi *finnus* alak (vö. TESz. I, 915).

Az analógián kívül okozhatja a szóbelseji veláris magánhangzó (de természetesen nem *i*) *i*-vé palatalizálódását, majd a szóhangrend magassá válását egy szóbeli palatális mássalhangzó is. (Erre a jelenségre van példa a rokon nyelvekben is, például a mordvinban: ANDRÁSSYNÉ 1956: 152.) A *nyír* 'egyféle fehér kérgű fa' (< PFU **ńɜrɜ, *ńɜrkɜ:* EWUng. 1043) vokálisa valószínűleg az *ny* hatására lett palatális, és feltehetőleg ugyanez történt a *nyíl* (< PU **ńole, *ńōle:* TESz. II, 1045) szóval is.

A palatalizációt okozó mássalhangzó eltűnése miatt némiképpen eltér a fentiektől az *isz-ik* (< PFU **juɣe, *juke:* EWUng. 630), az *ív-ik* (< PFU **jokse-:* EWUng. 632) és az *íj* szó. Ezekben a protetikus hangként viselkedő *j* okozza az őt követő magánhangzó palatalizációját, akárcsak a közismert *juhász ~ ihász, jonkább ~ inkább* stb. esetében.

Akad példa mássalhangzó depalatalizációját kompenzáló magánhangzó-palatalizációra is: *lik (< lyuk), tik (< tyúk)*.

Kevéssé ismert fajtája a hangrendi átcsapásnak az, amikor a szó első szótagjának veláris magánhangzója akkor palatalizálódik, ha a második szótag végén (és talán akkor is, ha a második szótagban) *a (ȧ)* található. Ezt a jelenséget a mordvinból például jól ismerjük (RAVILA 1928: 101; vö. ANDRÁSSYNÉ 1956: 152). Ide sorolható a következő szavak alakulása: *csipa* (< ótör. *čapaɣ:* TESz. I, 536; vö. LIGETI 1986: 58, 79), *ipa* (< *apa:* TESz. I, 226), *pina* (< *?fan:* TESz. III, 197), *sipka* (< *sapka:* TESz. III, 487), *szil* (< PFU **śala:* TESz. III, 752), *tipor* (< PU **tappa:* UEW. 510; vö. *tapos, tapod* stb.: TESz. III, 922), és talán ide tartozik a *bika* (< *buqa:* TESz. I, 299; vö. LIGETI 1986: 279–80) és a *gyila (< gyula:* TESz. I, 1137; vö. LIGETI 1986: 198, 253, 484, 485) is, továbbá minden bizonnyal összefügg ezekkel a *szilaj ~ szalad, csillog ~ sajog, szilánk ~ szalu* is, amelyeknek „*i ~ a* váltakozása esetleg valóban igen ősi" (BÁRCZI 1958: 31). Vö. még *Csivag* 'határrész Kisújszálláson' (< kun *Čuvaq:* MÁNDOKY 1993: 148), *szip-(pant, szip-ákol) < szop-ik:* TESz. III, 768), *béka,* nyj. *bíka* (< tör. **baqa:* TESz. I, 270).[25] (Hasonló jelenség az is, hogy — mint MELICH írja — „a magyarban az elsőszótagbeli *o*-ból bármilyen mássalhangzó után válhatik *i*": 1913: 61.)

A hangrendváltás okaként nem szabad elfeledkeznünk az illabiális utótagú diftongusok monoftongizációjáról sem, aminek következtében akár már az ősmagyar kor előtt vagy az ősmagyar kor elején (vö. PU **koj(e)mɜ* > m. *hím:* TESz. II, 112; PFU *pojka* > m. *fiú:* TESz. I, 926) is létrejöhetett mély hangrendű magánhangzó helyén *i.* Ezt követően az ómagyar korban (pl. az *-oi̯t* > *-ít* képző monoftongizációja révén) tömegesen tűnnek fel „vegyes hangrendű" szavak nyelvünkben (vö. D. BARTHA 1958: 43).

[25] További idevonható és egyéb elhasonulásos példákat (*ȧ — á > ë — á: dara > dëra; o — ó > ë — ó: hornyó > hërnyó* stb.) nagy számban találunk GOMBOCZnál (1920a: 3–9) és MELICHnél (1918: 33).

7. Visszakanyarodva a hangrend és a feltételezett veláris *į* kapcsolatára, az előbbi pontban tárgyalt hangrendi kérdések végeredményeképpen azt szűrhetjük le, hogy a **6.2.** pontban felsorolt és hozzájuk hasonlóan szótári alakjukban csak *i, í* hangot tartalmazó szavak a magyarul beszélők számára nem azért mély hangrendűek, mert bennük valaha is veláris *į* volt, hanem azért, mert a magyarul beszélők mentális lexikona ezeket a szavakat számtalan (természetesen a nyelv történetével összefüggő) okból mély hangrendűként tartja számon.[26] Ennek okát pedig teljesen fölösleges a veláris *į*-ban keresni, hiszen a szavak hangrendváltása enélkül is jól megmagyarázható. Sőt, ha komolyan vesszük azt a magyar nyelvészetben jó ideje élő megállapítást, hogy az *i* és *í* hangok (és ugyanígy az *ë/é* is) a szóhangrend szempontjából neutrálisak, akkor látszólag még a szavak és a magánhangzók fonológiai hangrendjeinek szétválasztására sincs szükség, hiszen ez esetben „alulról" (a szóban található magánhangzók hangrendje alapján) is leírható a szóhangrend.[27] Természetesen a szóhangrend efféle „alulról" való megállapítása során nem a neutrális *i/í* vagy *ë/é* hangok révén ismerjük fel a morféma hangrendjét: ezt a morféma nem semleges magánhangzói fogják megmutatni, ha vannak ilyenek a szóban.[28]

Ha megnézzük az érintett főneveket és igéket (*nyíl, íj, ín* stb.), azt látjuk, hogy ezek kivétel nélkül a többalakú tövek közé tartoznak (nagyon fontos, hogy még véletlenül se egyalakúak, mint ezt leíró nyelvtanaink állítják; vö. MG. 95, 175–6). Így egy-egy szónak nem egy, hanem két tőváltozata van: egy csonka és egy teljes töve *(nyíl-/nyila-, íj-/íja-, ín-/ina-)*.[29] Természetesen egy szónak, akárhány tőváltozata létezik is, csak egy hangrendje lehet.[30] Hogy ez a hangrend ezeknek a szavaknak az esetében mély, azt a teljes tőben található, de a csonka tőben meg nem jelenő tővégi magánhangzó mutatja meg, és ezt a hangrendileg semleges *i/í* nem befolyásolja, nem befolyásolhatja.

[26] Erről — egészen más okfejtéssel — ld. SZILÁGYI N. 1978/2000: 95–7, 2004: 76–7.

[27] Természetesen, mint láttuk, ez nem így van, hanem éppen fordítva: ha egy morféma szóhangrendjét szeretnénk megtudni, nem szükséges figyelemmel lennünk a benne található magánhangzókra, hiszen az adott morféma illeszkedés során tanúsított viselkedése fogja megmutatni a hangrendjét. (Mivel azonban a szóbeli vokálisok nem mutatnak eltérést ebben a kérdésben, látszólag akár ezek alapján is megítélhetnénk a szóhangrendet.)

[28] A szóhangrend minden további nélkül megőrződhet akkor is, ha a szóból eltűnik a hangrendjét látszólag mutató nem neutrális magánhangzó *(sima > simít-ja, piro-s > pirít-ja),* bár természetesen idővel a szóhangrend is követheti a magánhangzókbeli változást *(férfiú-nak > férfi-nak > férfinak ~ férfinek)*.

[29] A tőváltozatok és a teljes tő megállapítása szempontjából kulcsfontosságú annak eldöntése, hogy a tő és a toldalék között található magánhangzó előhangzó, tőséghangzó vagy pedig kötőhangzó. Erre vonatkozóan a legjobb megoldást ld. SZILÁGYI N. 2004: 219–27; vö. még SZILÁGYI N. 1977.

[30] A toldalékmorfémák esetében éppen az illeszkedés funkciója miatt más a helyzet, hisz ezeknek nem tőváltozataik, hanem hangrendileg illeszkedő alakváltozataik vannak.

8. Áttekintve a tanulmányom elején feltett kérdésekre adott válaszokat, továbbra is úgy vélem, hogy a veláris *į* sohasem volt meg a magyarban. És amíg azok a jelenségek, amelyek alapján a veláris *į* magyar nyelvbeli meglétére gondolhatnánk, e hang feltevése nélkül is megmagyarázhatók, nincs is szükség rá, hogy ezt feltételezzük.

KIS TAMÁS

Irodalom

ANDRÁSSYNÉ KÖVESI MAGDA (1956): Az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának értelmezése. *Magyar Nyelvjárások 3:* 136–53.

BÁRCZI GÉZA (1950): A magyar hangtörténet tárgyköréből. *Magyar Nyelv 46:* 223–30.

BÁRCZI GÉZA (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest.

BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Budapest.

BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Budapest.

BERECZKI GÁBOR (1996): *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest.

BOLLA KÁLMÁN–PÁLL ERNA–PAPP FERENC (1977): *A mai orosz nyelv. (Курс современного русского языка).* Negyedik kiadás. Budapest.

CsokSz. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS: *Csokonai-szókincstár I.* Debrecen, 1993.

D. BARTHA KATALIN (1958): *A magyar szóképzés története.* Budapest.

DÉCSY, GYULA (1969) Finnougrische Lautforschung. *Ural-Altaische Jahrbücher 41:* 33–75.

DEME LÁSZLÓ (1953): *A magyar nyelvjárások néhány kérdése.* Nyelvtudományi Értekezések 3. Budapest.

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest. 106–28, 301–51.

ET. = *Erdély története. I–III.* Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Budapest, 1986.

EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS: *Magyar etymologiai szótár. I–II.* Budapest, 1914–1944.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II.* Szerk. BENKŐ, LORÁND. Budapest, 1993–1995.

GOMBOCZ ZOLTÁN (1914): Ajtony. *Magyar Nyelv 10:* 31–3.

GOMBOCZ ZOLTÁN (1920): A magyar mélyhangú į kérdéséhez. *Magyar Nyelv 16:* 2–9, 112–5.

GOMBOCZ ZOLTÁN (1925/1950): *Hangtörténet.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 77. Budapest, 1950.

GÓSY MÁRIA (2004): *Fonetika, a beszéd tudománya.* Budapest.

HAJDÚ PÉTER (1966): *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai).* Budapest.

HAJDÚ, PÉTER (1969) Zu den Kernfragen der finnisch-ugrischen Vokalforschung. *Ural-Altaische Jahrbücher 41:* 179–82.
HAJDÚ PÉTER (1981): *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Budapest.
HORVÁTH LÁSZLÓ (2003): A magyar nyelv története. Az ősmagyar kor. In: *A magyar nyelv kézikönyve.* Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 45–61.
HUTTERER MIKLÓS (1967): A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvszociológia tükrében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5:* 169–87.
IPA Help: http://www.sil.org/computing/speechtools/softdev2/IPAhelp2/IPAprvw2.htm (letölthető formában: http://www.sil.org/computing/speechtools/SATdownloads2.htm)
ITKONEN, ERKKI (1946): Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in der finnisch-ugrischen Sprachen, inbesondere im Mordwinischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen 29:* 222–337.
ITKONEN, ERKKI (1953–1954): Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen 31:* 149–345.
ITKONEN, ERKKI (1966): *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta.* Tietolipas 20. Helsinki.
JAKAB LÁSZLÓ (1999): Vegyes hangrendű igéink. In: JAKAB LÁSZLÓ: *Tanulmányok az igeragozás köréből.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 73. Debrecen. 63–84.
KENESEI ISTVÁN (1995): Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv 91:* 281–91.
KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. (2003): *Magyar nyelvtörténet.* Budapest.
LAKÓ GYÖRGY (1965): *A magyar hangállomány finnugor előzményei.* Nyelvtudományi Értekezések 47. Budapest.
LANSTYÁK ISTVÁN (2004): *Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelvművelés demitizálásának felette szükséges voltáról való dialógus kezdete).* Vitaindító előadás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Palástón, 2004. október 2-án. http://www.gramma.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/lanstyak.rtf.
LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN (1993): *A kun nyelv magyarországi emlékei.* Karcag.
MELICH JÁNOS (1913): A magyar tárgyas igeragozás. *Magyar Nyelv 9:* 1–14, 58–67, 105–11, 152–61, 207–12, 248–54, 297–306, 337–45, 392–9.
MELICH JÁNOS (1918): A vegyeshangú szavakról. In: A Magyar Nyelv dolgozótársai: *Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésenapja alkalmából.* Budapest. 32–5.
MG. = *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Budapest, 2000.
MOLNÁR JÓZSEF (1967): A hangváltozások okairól, különös tekintettel az ősmagyar kori hangváltozásokra. In: *A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai).* Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest. 156–61.
NÁDASDY ÁDÁM–SIPTÁR PÉTER (1994): A magánhangzók. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 42–182.

NYIRKOS ISTVÁN (1994): Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. In: *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulójára.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 127–40.
NYIRKOS ISTVÁN (1999): Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók? *Széphalom 10:* 359–63.
NYIRKOS ISTVÁN (2000): A *-kor* toldalék és az illeszkedés. *Magyar Nyelvjárások 38:* 319–22.
NyKk. II. = *Nyelvművelő kézikönyv II.* Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSZKY MIKLÓS. Budapest, 1985.
PAASONEN HENRIK (1913): A magyar nyelv régi török jövevényszavai. *Nyelvtudományi Közlemények 42:* 36–68.
PAPP FERENC (1975): *A magyar főnév paradigmatikus rendszere.* Budapest.
PAPP ISTVÁN (1966): *Leíró magyar hangtan.* Budapest.
PAPP ISTVÁN (1972): A nyelvtörténeti oktatás módszertanához. *Magyar Nyelvjárások 18:* 41–52.
P. HIDVÉGI ANDREA (1951): A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórványaiban. *Magyar Nyelvjárások 1:* 95–117.
RAVILA, PAAVO (1928): Über eine doppelte vertretung des urfinnischwolgaischen **a* der nichtersten silbe im Mordwinischen. *Finnisch-ugrische Forschungen 20:* 83–120.
SAMMALAHTI, PEKKA (1979): Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen grundsprache. *Finnisch-Ugrische Forschungen 43:* 22–66.
SAMMALAHTI, PEKKA (1988): Historical Phonology of the Uralic Languages. In: *The Uralic Languages.* Szerk. DENIS SINOR. Leiden–New York–København–Köln. 478–554.
SÁNDOR KLÁRA (1998): A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre.* Szerk. LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA. Pozsony. 7–26.
SIMONYI ZSIGMOND (1909): Egy elveszett magyar hangról. *Magyar Nyelvőr 38:* 289–98.
SIPTÁR PÉTER (1995): *A magyar mássalhangzók fonológiája.* Budapest.
SIPTÁR PÉTER (1998): Hangtan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: *Új magyar nyelvtan.* Budapest. 293–403.
STEINITZ, WOLFGANG (1944): *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus.* Stockholm.
SZABÓ SÁNDOR (1902): *A magyar magánhangzóilleszkedés.* Budapest.
SZENDE TAMÁS (1969): A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. *Nyelvtudományi Közlemények 71:* 345–85.
SZÉPE GYÖRGY (1958): Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: *Magyar hangtani dolgozatok.* Szerk. BENKŐ LORÁND. Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest. 105–29.
SZILÁGYI N. SÁNDOR (1977): Módszertani észrevételek a kötőhangzó-vitához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 21:* 145–60.
SZILÁGYIN. SÁNDOR (1978/2000): *Világunk, a nyelv.* Budapest, 2000.
SZILÁGYI N. SÁNDOR (2004): *Elmélet és módszer a nyelvészetben (különös tekintettel a fonológiára).* Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1967–1984.
UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch. I–III.* Szerk. RÉDEI, KÁROLY. Budapest, 1988–1991.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár. I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–.
VÉRTES EDIT (1995): Vélemények és ellenvélemények. (Az Uralisches etymologisches Wörterbuch alapján). *Magyar Nyelvjárások 32:* 115–49.
ZSEMLYEI JÁNOS (1979): *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai.* Bukarest.

Kiegészítő irodalom

(ami tanulmányom megírásakor sajnos elkerülte figyelmemet)

KISS ANTAL (1991): Papp István és a magyar nyelvtörténeti kutatás. (A veláris *į* kérdése). In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Budapest. 366–70.
RÉDEI KÁROLY (1997): A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest. 25–42. [27–8; a finnugorra: „Az **ü* feltehetőleg az **i* allofonja volt" (28)]